

Андрій ГІРНЯК

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТВОРЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА

Стаття присвячена висвітленню ідеї психологічних передумов створення новітнього типу підручника та процесу її поетапної реалізації: від теоретичної, методологічної і технологічної розробок до методики і процедури експертування та експериментального впровадження. Здійснено критичний аналіз системи психолого-педагогічного проєктування традиційних підручників, подані основні дефініції підручникотворення й висвітлені результати комплексної експертизи якості та експериментального підтвердження ефективності модульно-розвивального підручника (МРП).

Ключові слова: психологічні передумови, модульно-розвивальний підручник, психолого-педагогічне проєктування, структурно-ієрархічна модель, розвивальна взаємодія.

Актуальність теми дослідження стосується чотирьох аспектів: соціокультурного, загальноосвітнього, суто підручникотворного та навчально-методичного.

1. **Соціокультурний аспект** — це входження України в європейський науково-освітній простір, реалізація завдань національної доктрини розвитку освіти, конкретизація державного освітнього стандарту, підготовка молодого людини до безперервної самоосвіти;

2. **Загальноосвітній** — перехід до модульно-розвивальної навчальної книги, зумовлений новою освітньою моделлю - дванадцятирічним навчанням у ЗОШ, у якій вона відіграє синтезуючу нормативно-регуляторну роль, обґрунтовуючи як базовий зміст освіти, так і цілі, завдання, форми, рівні, технології, методи, засоби і результати співдіяльності вчителя та учнів;

3. *Суто підручникотворчий* — зміна функцій сучасного підручника, комплексне оцінювання ефективності процесу його продукування, передача методичного професіоналізму авторським колективам тощо;

4. *Навчально-методичний* (програмування методики навчання і водночас джерело, зміст та інструмент володіння учнями освітнім змістом у вигляді взаємозалежних знань, умінь, норм і цінностей).

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Сьогодні впевнено можемо говорити про наявність теорії шкільного підручника (Д.Д. Зуєв, В.П. Беспалько, І.Я. Лернер, М.М. Скаткін та ін.). Зокрема О.Я. Савченко та Я.П.Кодолук розробляли принципи проектування та вимоги до сучасного підручника, Н.В. Чепелева, З.С. Карпенко — психодидактичну концепцію розуміння учнями навчальних текстів та організації читацької діяльності, А.В. Фурман і А.Н.Гуменюк — моделі МРП у цілісному циклі паритетної освітньої співдіяльності наставника і наступників.

Незважаючи на великий масив досліджень у царині теорії і практики підручника нового покоління, все ж є підстави констатувати недостатнє науково-проектне розв'язання проблеми, котре передбачає, по-перше, здійснення міждисциплінарного теоретико-методологічного пошуку на нових парадигмальних засадах, по-друге, уможливлення повноцінного психолого-дидактичного експериментування, зокрема комплексного експертного оцінювання якості МРП, і, по-третє, взаємозалежне збагачення науково-раціональних і проектно-практичних результатів щодо створення МРП у вітакультурному просторі інноваційної модульно-розвивальної системи навчання (МРСН).

Мета статті - обґрунтувати на новітніх теоретико-методологічних засадах психологічного пізнання зміст і структуру МРП та перевірити його ефективність як важливого інструментального засобу паритетної розвивальної взаємодії вчителя і учня.

Завдяки психоекологічному впливу на особистість МРП оптимізує учнівську діяльність, усуваючи передумови для виникнення негативних емоцій (відчуття примусу в навчанні,

страх, внутрішнє відторгнення, дистрес тощо), активізує стійкий інтерес наслідників і сприяє впровадженню в освітній процес психомистецьких засобів розвивальної педагогічної взаємодії на засадах соціальної паритетності та взаємодопомоги. Крім того, МРП докорінно змінює технологію використання його як навчальної книги вчителем та учнями.

Традиційний тип підручника пройшов довгий шлях еволюційного вдосконалення, однак залишається суто знаннєвим за досвідним наповненням, інформаційно-пізнавальним за стилем викладу навчального змісту, низькомотиваційним та репродуктивним за характером освітньої дії на особистість учня. Тому розвивальний потенціал підручника обмежений інтелектуально-вольовими функціями наслідників, а виховний вплив спрямований на формування соціально конформного громадянина. Головною причиною цього є сутнісні вади класно-урочної системи навчання як трансляційної освітньої моделі індустріально-знаннєвого типу, котра екстраполює їх і на методично-засобове забезпечення. На цих засновках сформульовані такі узагальнення [див. 1]:

1. Теоретична система традиційного підручникотворення майже за чотири століття здійснила гігантський крок від догматичних та дисциплінарно-інформаційних концептів навчання до проблемно-діалогічних, ігрових та інших інноваційних схем та моделей. Її вершинним досягненням є теорія і психологія проблемного навчання, що різнобічно переносять принципи та закономірності дослідницької діяльності вченого на навчально-пошукову активність учня й водночас реалізують сциєнтистський підхід, а не гуманістичний, особистісний.

2. Сфера національного підручникотворення характеризується загостренням суперечностей між: а) цілісністю культури і технологією її фрагментарного відтворення через предметно-знаннєвий тип освіти; б) соціокультурною та індивідуально-особистісною зумовленістю процесу становлення людини і безособово-імперативними методами навчання та виховання; в) безперервним зростанням обсягу знань і незмінним лінійно-сугестивним характером інформаційних технологій освіти; г) психологічно повноцінною

життєактивністю учня на уроці і жорсткою, безсуб'єктною дидактичною технологією використання підручника в навчальному процесі.

3. У системі продукування навчальних книг не відбулося належної переорієнтації загальної концепції, теорії та методології традиційного підручника (ТП). Відсутні науково обґрунтовані багатоваріантні технології його проектування, створення, оцінювання та використання, а тому він залишається емпіричним, апроєктивним, низькопроблемним. Для розробки суб'єктоцентричних моделей підручників особливо перспективним є психологічне проектування, що дає змогу створити досконалі психодидактичні засоби інтелектуального, соціального, морального, духовного зростання особистості.

Отже, для розвитку національного підручникотворення доцільним є створення на альтернативних концептуальних засадах кількох варіативних типів підручників, що б конкурували між собою у процесі паралельного використання у різних ЗОШ. Одним із таких інноваційних типів навчальних книжок є МРП.

МРП - це зафіксований на паперовому чи електронному носії цілісний фрагмент вітакультурного досвіду, котрий адаптований до ментального досвіду та розумових здібностей учнів, відповідає за обсягом, змістом і методами презентації вимогам державної та проблемно-модульної навчальних програм і відображає проходження чотирьох періодів цілісного модульно-розвивального процесу.

Текстовий компонент МРП відображає чотири різновиди освітнього змісту: психолого-педагогічний (текст-мотивація), навчально-предметний (текст-інформація), управлінсько-технологічний (текст-алгоритм), методично-засобовий (текст-інструкція). Базовим концептом *навчально-предмет ного змісту МРП* є змістовий модуль як науково-адаптована і взаємозалежна система знань, умінь, норм і цінностей, як довершений фрагмент загальнолюдського досвіду, що зафіксований у МРП та набуває процесуально-функціонального втілення на модульно-розвивальному занятті.

Псих олого-педагогічний зміст текстового компонента *МРП* покликаний внутрішньо налаштувати і психологічно

підготувати учня до ефективної освітньої діяльності, збагатити її полімотиваційними спонуканнями, конструктивними переживаннями і духовними устремліннями. Ці завдання досягаються шляхом закладання у підручник наскрізного сюжету, який логічно пов'язує завдання між собою, забезпечує їх наступність, соціальну адаптацію, породжує суб'єктивний смисл і глибоку рефлексію, а відтак сприяє інтенсифікації перебігу психічних процесів. Сюжет уможливорює психодраматичне розгортання навчального змісту за правилами сценічного мистецтва (зав'язка, кульмінація, розв'язка), що спричиняє різномірне емоційне, розумове, вольове та психодуховне напруження. Цей різновид змісту налагоджує міжпредметні зв'язки, інтегрує змістово-пояснювальний формат навчальних курсів і сприяє формуванню ідеального "Я" учня. Уведення у МРП центрального сюжетного потоку та головного героя-персонажа дає змогу задіяти вікарне наочіння та інтенсифікувати процеси ідентифікації, що проявляється у стійкому ототожненні себе зі значущим іншим, прагненні бути схожим на нього або протиставляти себе йому.

Управлінсько-технологічний зміст МРП створює особливе — у структурному і динамічному втіленнях — організаційне середовище, де і відбувається багатовекторна реалізація соціальної активності учня. МРП є своєрідним орієнтовним сценарієм процесу навчання. У цьому контексті МРП — це засіб самоуправління і саморозвитку особистості учня через його суб'єктивну активність і самоактивність, а відтак і регулятор розвивальної взаємодії у системі "вчитель — учні". Зміст МРП komponується за законами сценічного мистецтва і формально відповідає організації технологічного модуля, що послідовно втілюється упродовж перебігу дев'яти етапів модульно-розвивального процесу [див. 5]. Цілеспрямоване управління пізнавальною діяльністю учня за допомогою мистецьки поставлених запитань і підказок дає йому змогу самостійно сформулювати правило, кваліфікувати явище, зробити висновок, а пізніше й перевірити самого себе. Пропонована оргуправлінська модель текстового компонента МРП дає змогу інтенсифікувати рефлексію не тільки цілей, а й процесу і результатів освітньої діяльності наступників, що позитивно впливає на формування їхньої активної позиції в навчанні.

Методично-засобовий зміст МРП є похідним від попередніх різновидів освітнього змісту і полягає у доборі форм, методів, прийомів і засобів навчання, завдяки яким здійснюється духовно-індивідуальна адаптація навчально-предметного змісту до особистісних потреб і психологічних властивостей учнів, а також розкривається його внутрішня конфліктність і стимулюється прагнення до її зняття.

Поряд із текстовим компонентом МРП важливу роль відіграє і позатекстовий: це — багаторівнева та поліфункціональна макроструктурна складова навчальної книжки, що за допомогою різних систем кодування інформації (графічна, образна, символічна тощо) структуровано відображає змістовий модуль і сприяє повнонаявності функціональних ознак МРП. Ми вичленували три формотипи графіко-ілюстративних засобів (натуралістичні, символічно-абстрактні, схематизовані), виділили на їх основі шість класів оформлення, окреслили їх основні та похідні функції, сформулювали ґрунтовні вимоги щодо реалізації останніх, а також описали особливості проєктування позатекстового компонента МРП для учнів трьох вікових груп [див. 2]. Завдяки цьому вдалося досягнути таких психодидактичних результатів: полікодованості навчального змісту МРП, оптимальної збалансованості (поперемінної активізації) логічно-раціональної та образно-емоційної сфер, ергономічної комплексності (високої швидкості привласнення одиниці інформації, динамічності структури навчального змісту), адекватності форм презентації соціокультурного досвіду віковій диференціації учнів тощо.

Структура МРП є складною багаторівневою системою, що зорієнтована на його зміст і рівень психокультурного розвитку учнів. На її *макрорівні* архітектоніку навчальної книги утворюють діалектично пов'язані *текстовий* і *позатекстовий компоненти* та сукупність похідних від них елементів, котрі формовтілюються за допомогою однієї із систем кодування інформації. На *мікрорівні* будова МРП розглядається нами як структура визначального його компонента — освітнього змісту. Водночас і вона розмежовується на дві самостійні підсистеми: *зовнішню структуру* (візуальна побудова), що зорієнтована на змістотворення, і *внутрішню* (логіка розгортання), завданням

котрої є смислотворення. Читач має перейти від сприймання зовнішньої, поверхової структури тексту до розуміння його внутрішньої, смислової будови.

Ми також провели *дослідження якості та ефективності МРП* за інноваційної системи навчання. На основі результатів теоретичного узагальнення емпіричних даних, що одержані упродовж 2004 – 2006 років, виявлено низку психологічних чинників процесу підручникотворення та з'ясовано стійкі залежності між ними [див. 3]. Зокрема, рівень психолого-педагогічної підготовки учителів-дослідників перебуває у прямо пропорційному зв'язку із тривалістю упровадження МРСН в освітній процес середнього навчального закладу, а також безпосередньо позначається на *якості* спроектованих ними МРП. Так, середній показник розвитковості інноваційних навчальних книжок, що створені педколективом ліцею №157 Києва, становить 64,2%, ЗОШ №10 Бердичева – 55,75%, спеціалізованої школи № 54 Луганська – 53,6%, ліцею № 1 Харцизька – 49,6%. Сукупний усереднений показник якості МРП (55,8%) вказує на достатньо високу відповідність текстового і позатекстового компонентів та структури цих навчальних книжок вимогам чотирьох загальноосвітніх принципів МРСН [4, 18 – 21] та похідним принципам підручникотворення.

Якість МРП є однією з основних передумов високої *продуктивності* його використання вчителями і учнями під час розгортання модульно-розвивального заняття. Закономірно, що за результатами дослідження ефективності застосування МРП і ТП у ліцеї №157 Києва виявлено співвідношення балів 85,3 (77,5%) проти 1,4 (1,3%), що свідчить про переважання психомистецьких технологій використання МРП над традиційними узвичаєними схемами застосування типового ТП. Дещо нижчий показник у ЗОШ №54 Луганська (58,8% проти 2,3%) та ЗОШ №10 Бердичева (58,0% проти 6,1%). Найменші результати серед експериментальних навчальних закладів зафіксовані у Харцизькому різнопрофільному ліцеї №1 – 46,7% проти 3,8%.

Низькі відсотки серед контрольних ЗОШ аргументують, що за традиційної освітньої моделі навчання вчителі головно зорієнтовані на науково-предметний зміст підручника і майже не

працюють із психолого-педагогічним наповненням актуальних взаємостосунків з учнями. Так, ефективність використання підручників за критерієм МРП/ТП у ЗОШ №19 Тернополя становить 7,3% проти 67,7%, у Тернопільській ЗОШ №21 – 5,5% проти 55,6%, а у ЗОШ села Лозова Тернопільського району – лише 5,4% проти 51,6%. Ці результати вказують на переважання класичного (ефективного) послуговування ТП як з боку учнів (6,0% проти 58,0%), так і з боку вчителів (6,1% проти 58,7%).

Експертовані *якість МРП та ефективність його використання* є основними чинниками, що, поряд із рівнем кваліфікації вчителя і навчальною компетентністю учнів, впливають на *розвивальну ефективність навчального заняття*. Це підтверджує такий експериментальний факт: усереднена ефективність модульно-розвивальних занять (із застосуванням МРП), що проводилися у чотирьох експериментальних навчальних закладах, становить 63,9%. Водночас сукупна середня ефективність традиційних уроків (із застосуванням ТП) у контрольних ЗОШ зафіксована на позначці 22,2%. Отже, проєктне втілення ефективної розвивальної взаємодії вчителя та учнів на заняттях у школі оптимізується за умов досягнення вищого рівня технологічного забезпечення навчання, до якого передовсім належить МРП, що організовує культуротворчу дію механізмів паритетних міжсуб'єктних взаємин і в такий спосіб створює позитивний організаційно-психологічний клімат інноваційного навчального заняття.

Між підручником і конкретною освітньою системою існує об'єктивна залежність: з одного боку, підручник - важлива передумова ефективного функціонування такої системи, з іншого - створення жодної навчальної книжки не може здійснюватися за межами конкретної освітньої моделі, для якої він, власне, і має бути практичним підтвердженням її зреалізування. У теорії та практиці модульно-розвивального навчання МРП є центральною інтегративною ланкою навчально-книжкового комплексу, а відтак відіграє роль базового програмово-методичного засобу вчителя та учнів. За результатами здійсненого психологічного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Концептуальний аналіз та узагальнення теорії і досвіду створення ТП дали змогу виявити низку ознак-характеристик, притаманних цьому типу навчальної книжки, а саме науковість навчального матеріалу, академічна чіткість мовних конструкцій, вичерпність визначень, висока інформативність, достатнє унаочнення, що зорієнтовані на передачу, закріплення і контроль еталонних знань, передбачених навчальною програмою. За цих умов забезпечується активізація мнемонічних здібностей, актуалізація репродуктивних компонентів пізнавальної діяльності учнів, розвиток їхньої раціонально-пізнавальної сфери, словесно-логічного мислення, аналітичних і частково проблемно-діалогічних підходів до розв'язання завдань. Кращі зрізці сучасних ТП є достатньо прийнятними у дидактичному плані, водночас вони характеризуються психологічною апроєктивністю та неповним теоретико-методологічним обґрунтуванням.

2. Теоретико-психологічне обґрунтування одержала ***інтегральна модель національного підручникотворення***. Технологічно процес створення підручників розглядається як наступність ***восьми етапів***: це концепція (психолого-змістове обґрунтування) МРП, проектування його змісту і структури, особливості створення, оцінювання (експертиза), науково-експериментальна апробація МРП, психомистецьке впровадження у масову освітню практику, повсякденне використання новітніх підручників учителями та учнями. Зазначений цикл охоплює ***чотири періоди*** (новація — інновація — нововведення — традиція), кожному з яких, своєю чергою, відповідає певний тип підручника (універсальні зрізці-моделі МРП, експериментальні, пробні, типові).

3. Система взаємоспричинених зовнішніх (навчальний, виховний, освітній) і внутрішніх (мотиваційний, емоційний, мисленнєвий, вольовий, рефлексивний, самореалізаційний) процесів організованого навчання на рівні учня засобово здійснюється за допомогою МРП - основного психодидактичного інструмента втілення психомистецьких технологій і технік ведення безперервної міжособистісної взаємодії. МРП безпосередньо зорієнтований на індивідуальність учня, тобто дає змогу проектувати взаємодоповнення різних

форм його пошукової активності, інтенсивний інформаційний і діловий обмін знаннями, нормами, цінностями, внутрішньо мотивує та сприяє самоусвідомленню процесу і результатів освітньої діяльності, актуалізує механізми саморозвитку особистості.

4. Внаслідок узагальнення теоретико-методологічних напрацювань, досвідної практики використання МРП та емпіричних результатів психологічного експерименту встановлено: а) залежність між *якістю* проектування МРП (експертне оцінювання), *ефективністю* його застосування вчителем і учнями (апробація як спостереження, критеріальне порівняння) та *розвитковим потенціалом навчального заняття* (експериментальне підтвердження), у процесі якого застосовувався цей інноваційний інструментарій; б) достовірні результати апробації підручника можна одержати лише за умови перевірки його психологічної ефективності у взаємозв'язку із цілісним *навчально-книжковим комплексом*, з котрим він пов'язаний співвідношенням “*елемент — система*”, тобто підручник може бути правильно оцінений лише як вагомий елемент структури вищого порядку, як частина цілого; в) МРП як новітній освітній інструментарій через зміст, структуру і технологію використання не стільки визначає обсяг і глибину привласнення учнем знань, скільки розвиває його емоційно, інтелектуально, соціально, смислово і духовно, тобто є засобом організації процесів саморозвитку, самоствердження і самореалізації особистості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми, тому перспективними будуть розвідки: а) *варіативності* технологій проектування МРП — для трьох вікових ланок школи (ВНЗ), для різних груп навчальних предметів тощо; б) методичного забезпечення вчителів та учнів *інструкційними матеріалами*, у котрих була б зазначена специфіка використання інноваційних підручників; в) моделей створення цілісних *навчально-книжкових комплексів*; г) ефективності використання МРП як дидактичної і методично-засобової одиниці “*кейс-навчання*” (у т.ч. дистанційного); д) психологічної доцільності створення *комп'ютеризованих підручників*.

Література

1. Гірняк А.Н. Система традиційного підручникотворення та її психолого-дидактичний аналіз: Наукове видання / За ред. А. Фурмана. - Тернопіль: Інститут ЕСО, 2004. - 65 с.
2. Гірняк А.Н. Позатекстовий компонент модульно-розвивального підручника: систематика, функції, параметри // Освіта і управління. - 2005. - Т.8. - № 3 - 4. - С. 135 - 156.
3. Гірняк А.Н. Науково-методологічна експертиза модульно-розвивального підручника // Психологія і суспільство. - 2006. - №3. - С. 124 - 139.
4. Гуменюк О.Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект / За ред. А. Фурмана. - К: Школяр, 1998. - 112 с.
5. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. - 2002. - № 3 - 4. - С. 20 - 58.

Гирняк Андрей. Психологические детерминанты создания инновационного модульно-развивающего учебника. Стаття освещає ідею психологічних передумов створення новітнього типу учебника і процесів її поетапної реалізації: від теоретичної, методологічної і технологічної розробки до методики і процедури експертизи і експериментального впровадження. Здійснено критичний аналіз системи психолого-педагогічного проектування традиційних учебників, сформульовані основні дефініції процесів їх створення, а також освітлені результати комплексної експертизи якості і експериментального підтвердження ефективності модульно-розвивающего учебника.

Ключевые слова: психологические предпосылки, модульно-развивающий учебник, психолого-педагогическое проектирование, структурно-иерархическая модель, развивающее взаимодействие.

Гірняк Андрій. Психологічні детермінанти створення інноваційного модульно-розвивального підручника. Ця стаття розкриває ідею психологічних передумов створення нового типу підручника і процесів його поетапної реалізації: від теоретичної, методологічної і технологічної розробки до методики і процедури експертизи якості і експериментального підтвердження ефективності модульно-розвивального підручника.

ефективності інновацій. Стійка аналіз от Іїе зузіет от Іїе рзуьо-реслаьoьical рлаппін\$ от Іїе Ігасіііопаї Іехібоокз, базіс сіейііііот от Іїе ргосезз от іЬеіг сгеаііот, апсі аізо Іідіііесі ир гезиііз отіііе сотріех ехатіпаііот огдіаіііу апсі ехрегітепаї сопйгтаііот огейіісіепсу от а тосіііе-сІеуелорін\$ іехібоок, із гогтіаіесі.

Key WOrdS: рзуьoіoьical рге-сopсііііотз, тосіііе-сІеуелорін\$ іехібоок, рзуьо-реслаьoьical рлаппін\$, Зігисйіаііу-Ьіегагсііісаі тосіеі, сІеуелорін\$ со-опегаііот.